

Ko je Kraus pisal svoje spomine, ki jih je zabeležil kot zasebno in politično bilanco, je bil star 77 let in v svoji politični orientaciji nezlomljen. Prav ta orientacija je, ki daje tekstu kot viru zanimivost, predvsem ko Kraus piše o času po zlomu nacističnega režima. Izčrpno poroča o času, ko je bil v britanskih internacijskih taboriščih (Spittal ob Dravi, Federaun pri Beljaku, Wolfsberg in Weißenstein). Njegova pripovedovanja so važen popravek izjavam, npr. tisti, ki jo je izrekel avstrijski zvezni svetnik Siegfrieda Kampla (BZÖ) aprila 2005, češ da se je z letom 1945 pričel čas "brutalnega preganjanja nacistov". Kraus popolnoma drugače poroča o tem času. Do prve hišne preiskave in aretacije dne 29. maja 1945 je imel dovolj časa, da je uničil obremenilni material. Vzdušje v raznih taboriščih opisuje kot dobro, ravnanje z interniranimi je bilo znosno, predvsem pa je bilo mogoče prinesiti v taborišča živila, tobak in drugo. Tudi obiski so bili mogoči. Zaslišujoči FSS častnik, tako Kraus, "je z mano ravnal zelo razumevajoče in bil tudi poln sočutja za družino" (str. 204). V Wolfsbergu, tako kritizira Kraus, so kazali številni "kameradi zelo jasno svoje človeške slabosti, številni so se odvrnili od svoje nekdanje vere v Adolfa Hitlerja in nacizem, obsojali firerja, ..." (str. 204). Vendar je velika večina ostala nezlomljena. Tako tudi Kraus, ki je v spominih brez milosti obračunal s tistimi, ki so po letu 1945 nastopili drugo pot. Kraus je ponosen na to, da je ostal zvest sam sebi, kot je zapisal in da je njegova "ljubezen veljala le Nemčiji" (str. 220). Vendar sta Krausa zapustila sinova. Mlajši je 1948 psihično zbolel in napravil leta 1950 samomor, starejši je iz življenja svojih staršev izginil 1951. Da bi bila tu možna neka povezava z njegovo politično držo, Krausu - tako se zdi - ni prišlo na misel.

Tekoče pisana in predvsem v drugem delu bogato ilustrirana knjiga je namenjena širokemu krogu bralcev in želeli ji je, da bi bilo tako. Kljub temu se avtorja nista odpovedala izčrpnemu znanstvenemu aparatu, kar jima je treba šteti v dobro.

Brigitte Entner

Mateja Režek, Med resničnostjo in iluzijo : slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem : (1948-1958). Modrijan, Ljubljana 2005, 224 strani, ilustrirano.

V zgodovini ima vsako obdobje svoje značilnosti in je zato pomembno in za zgodovino pisje zanimivo. V vsakem zgodovinskem obdobju je nekaj takšnega, kar je mogoče označiti za "usodno" za takratno dogajanje in za nadaljnji razvoj. Ti dogodki in procesi označujejo zgodovino. To velja tudi za čas, ki ga je v knjigi orisala dr. Mateja Režek, raziskovalka, ki je svojo raziskovalno pot začela na Inštitutu za novejšo zgodovino (zaradi spleta okoliščin sedaj zaposlena na Inštitutu Nove revije-na zavodu za humanistiko). Avtorica je v svoji zgodovinski študiji, ki je njena doktorska disertacija, obdelala desetletje, v katerem so se zastavili politični in družbeni procesi, ki so oblikovali jugoslovansko (in s tem slovensko) zgodovino v obdobju t. i. druge Jugoslavije. Gre za čas od konca štiridesetih do konca petdesetih let 20. stoletja, torej za šesto desetletje prejšnjega stoletja, ki je nekako prelomno obdobje v jugoslovanski notranji politiki. V tem obdobju so se začeli in

že tudi pokazali vse značilnosti in protislovja (nedoslednosti in napake), ki so obeležila drugo Jugoslavijo in so v veliki meri vplivali na njen neslavni konec.

Mejnika v desetletnem političnem razvoju Jugoslavije, kar obravnava v študiji Mateja Režek, sta na eni strani spor z Informburojem leta 1948 in na drugi 7. kongres Zveze komunistov Jugoslavije aprila 1958. Vsebina knjige je prikaz politike in političnih sprememb po sporu s Sovjetsko zvezo oziroma Stalinom in z Informburojem. Režkova prikaže posledice spora z Informburojem. Ta spor, ki je imel najprej značaj nesoglasij med "velikim bratom" oziroma "očetom" (Stalin) in "neukim in neubogljivim otrokom" (Tito in njegovi tovariši) na ravni partijskih vodstev, in se je nato zaradi značaja oblasti v Sovjetski zvezi in državah, ki so bile njeni sateliti (t.i. države ljudske demokracije) in tudi v Jugoslaviji, prenesel na meddržavno raven, je bil dejanski vzrok za spreminjanja v jugoslovanski politiki. Šlo je za spremembe v politični misli (ne toliko v ideologiji) oziroma v taktiki ustvarjanja komunistične družbe, če se uporabi partijsko izrazoslovje. Jugoslovanski komunisti niso spremenili ideološke osnove, na kateri so gradili politični sistem, ta je ostajala marksizem; zaradi iskanja lastnega načina graditve socializma so se izvirnega marksizma še bolj oklenili. Zaradi političnih razlogov so namreč postali ideološko bolj "čistunski" in so v sovjetskem sistemu videli "revizionizem" marksizma in v stalinizmu njegovo izkrivljenost. Zato so iskali v marksistični politični misli nekaj novega, drugačnega od sovjetskega socializma. In so našli "asociacijo svobodnih proizvajalcev" kot način odmiranja države. To je postala zamisel o delavskem samoupravljanju, kar je postalo osnova celotnega jugoslovanskega političnega sistema (posledično tudi gospodarskega).

Po "iznajdbi" delavskega samoupravljanja in uvedbi le-tega v prakso se je sprožil plaz političnih sprememb. Spremembe v resničnosti pa so dejansko zaostajale za zamislimi. Zato je naslov knjige *Med resničnostjo in iluzijo* nedvomno ustrezen. Pri tem pa je avtorica očitno uporabila "parafrazo" naslova članka Jožeta Pučnika iz leta 1958 *Naša stvarnost in naše iluzije*, ki je bil, čeprav neobjavljen, zelo obremenilen dokaz za to, da je bil Pučnik obsojen na večletno zaporno kazen.

V knjigi je dala avtorica pod drobnogled politične spremembe, ki so se zgodile v petdesetih letih 20. stoletja v Jugoslaviji in posledice teh sprememb. Najprej so bile namreč izvedene spremembe, po katerih naj bi se jugoslovanski način razvoja socializma razlikoval od sovjetskega, tega so začeli jugoslovanski voditelji imenovati "državni kapitalizem", s čimer so ga precej ustrezno opredelili, čeprav je bil namen predvsem poudarjanje, da gre v sovjetskem (kasneje imenovanem realnem) socialističnem modelu le za drugačno obliko "osovraženega" kapitalizma. Te spremembe - reforme so bile izvedene od leta 1949 (ko je bila "ustvarjena" oziroma "najdena" zamisel o delavskem samoupravljanju) pa do začetka leta 1953. To obdobje je avtorica nasloвила *Čas iskanj*. Sledila je reakcija na spremembe, ki so se samim ustvarjalcem le-teh zdele preveč smeje in zato zastoj (naslov poglavja *Politični zastoj*), ki je trajal do leta 1956. Reformna hotenja so dobila leta 1956 nov zagon zlasti na gospodarskem področju, ko so bila sprejeta načela nove gospodarske politike, v kateri so dotedanje prednostne gospodarske panoge (t. i. težka industrija) izgubile ugodnejši položaj in je bil večji poudarek na bolj uravnoteženem gospodarskem razvoju in razvoju predelovalne industrije in tudi kmetijstva z večjo skrbjo za izboljšanje življenjske ravni prebivalstva. Ta gospodarska načela so bila sicer uveljavljena šele konec leta 1957, ko je bil sprejet drugi petletni

gospodarski načrt, ki pa se je imenoval "perspektivni načrt", da se je tudi v imenu "plana" videla razlika od sovjetskega planskega gospodarstva. Hkrati s hotenji po gospodarskem prestrukturiranju pa so se pokazali v pogledih vodilnih jugoslovanskih politikov različni pogledi in nesoglasja, ki so bili posledica sprememb v političnem življenju v začetku petdesetih let (naslov poglavja *Razpoke v monolitu*). Ti različni pogledi so bili značilni za jugoslovansko politiko v naslednjih letih in desetletjih in so bili "eksploziv" za konec jugoslovanske države. Šlo je namreč za različno ocenjevanje pomena samoupravljanja kot političnega sistema in za razlike v razumevanju organizacije oziroma delovanja države, ali več centralizma ali več federalizma z večjimi pristojnostmi republik jugoslovanske države oziroma med t. i. (gospodarsko) razvitimi in nerazvitimi republikami. To je obudilo nacionalno vprašanje, ki naj bi bilo po prepričanju vodilnih jugoslovanskih politikov s federativno ureditvijo jugoslovanske države "dokončno" rešeno.

Knjiga Mateje Režek ima tako tri poglavja, oziroma skupaj z uvodom štiri. V uvodu je predstavila Slovenijo in Jugoslavijo v prvih povojnih letih, do leta 1948/49. To je bil čas nekritičnega posnemanja Sovjetske zveze na vseh področjih življenja. Predstavila je osnovne dejavnike jugoslovanskega političnega sistema, politično resničnost, ki ni dopuščala nobenih iluzij. Ti so bili ustava, ki je opredeljevala oblast in organizacijo države, komunistična partija, ki je oblast dejansko vodila in usmerjala, čeprav do sredine 1948 formalno ni nastopala javno in je bilo njeno delovanje odmaknjeno od oči javnosti. Vendar pa je ta partijsko oblast čutila prek organov državne oblasti in represivnega aparata države, sodstva in politične policije, ki so bile vse pod "budnim" očesom partije. Značilnost političnega sistema, ki je imel več imen (in jih ima še vedno), od administrativni socializem (kot da ni bilo v samoupravnem socializmu administriranja - ?), državni socializem, revolucionarni etatizem, obdobje ljudske demokracije, je bilo tudi načrtno ("plansko") gospodarstvo na način sovjetskih petlekt s poudarkom na industrializaciji in to graditvi težke, t. i. bazične industrije. Socializem se je namreč po mnenju oblasti izražal skozi industrializacijo in elektrifikacijo, torej skozi ustvarjanje gospodarske "podlage". Posebnost obdobja je bil tudi odnos do kmetijstva oziroma natančneje do kmetov (zemljiških posestnikov), kar pa je treba razumeti v ozki povezavi s preskrbovalnim sistemom. Prav "nepravilen" oziroma premalo odločen odnos do kmetov kot ostankov kapitalizma je bil eden od očitkov jugoslovanskemu partijsko-državnemu vodstvu s strani Stalina marca 1948. Vprašanje pa je, ali je res, da se je jugoslovansko vodstvo odločilo za socialistično kolektivizacijo v kmetijstvu, da bi ovrglo Stalinovo grajo preblagega ravnanja s kmeti v Jugoslaviji. Res je politična odločitev za kolektivizacijo oziroma ustanavljanje Kmečkih delovnih zadrug, jugoslovanske inačice sovjetskih kolhozov, časovno sovpadala s sporom z Informbirojem, vendar je bila odločitev pogojena bolj kot z ideološkim razlogom s stvarnim. Zaradi industrializacije in s tem večanja števila prebivalstva, ki je bilo vezano na državno, t. i. zagotovljeno preskrbo, so nastajale težave pri preskrbi in pojavljalo se je pomanjkanje in tudi lakota, zato je jugoslovansko vodstvo iskalo način za povečanje učinkovitosti kmetijstva. V kmečkih delovnih zadrugah in kolektivnem, vodenem in kontroliranem pridelovanju so videli najučinkovitejši način organiziranja "proizvodnje" v kmetijstvu, zato so se odločili za kolektivizacijo. Vsiljevali pa so jo politično in tudi s prisilo, pri čemer so za prepričevanje uporabljali besednjak in metode, ki so zelo spominjal na sovjetske. Prav tako ni mogoče razlagati t.

i. drugo nacionalizacijo (dopolnitev nacionalizacije iz konca leta 1946) iz konca aprila 1948 kot posledico Stalinovih kritik. Ta nacionalizacija je bila pripravljena že prej. Politična odločitev je padla v najožjem partijskem vodstvu že novembra 1947, zakon pa je bil sprejet na prvem zasedanju zvezne skupščine. Ta se je namreč sestajala letno le v dveh sklicih, ko so sprejemali že pripravljene zakone. Slučajno pa je aprilsko zasedanje skupščine leta 1948 sovpadlo z začetki spora s Stalinom. Ta pa takrat še ni bil niti javen (zanj je vedelo le najožje partijsko vodstvo), pa tudi jugoslovanski partijski voditelji niso mogli predvideti njegovih razsežnosti in posledic.

Značilnost prvega obdobja je tudi politično-ideološki spor najprej s Stalinom in nato z Informbirojem, ko so nesoglasja med jugoslovanskim in sovjetskim partijskim vodstvom, dejansko med Titom in Stalinom, postala javna in so bila "internacionalizirana". Režkova glede spora z Informbirojem ugotavlja, da je bil ta dejansko posledica razhajanj med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo, Titom in Stalinom, glede zunanjepolitičnih odnosov, natančneje glede vprašanja prevlade Jugoslavije na Balkanu. Ta jugoslovanski "balkanski" primat naj bi spodkopaval primat Stalina v komunističnem taboru. Očitki Stalina jugoslovanskemu partijskemu vodstvu, predvsem Titu, pa so bili ideološki, zato se zdi, da je spor nastal zaradi različnosti jugoslovanske graditve socializma. Posledice spora znotraj Jugoslavije so bile tudi zaostritve v odnosu do tistih, ki so verjeli Stalinu bolj kot Titu. Svojo oblast in svoj "prav" je jugoslovanska oblast branila in je zato ostro preganjala podpornike Stalina (prave in tudi take, ki so jih za to le sumili) na izrazito stalinističen način, z zapiranjem in "prevzganjanjem" v različnih taboriščih, predvsem na Golem otoku blizu Raba.

Najobsežnejše poglavje v knjigi je naslovljeno *Čas iskanj*. V šestih razdelkih je avtorica predstavila spremembe, ki jih je doživela jugoslovanska država in družba od konca leta 1949 do začetka leta 1953 na področju politike in z njo ozko povezanega pravosodja. Najprej je predstavila uvedbo samoupravljanja, ki je postalo jugoslovanska "blagovna znamka" (na zahodu so ga imenovali jugoslovanski eksperiment) in je sprožilo vrsto reform. Namen uvedbe samoupravljanja pa je bil predvsem ideološki, namreč pokazati Stalinu, da je mogoč tudi drugačen način socializma, kot je bil v Sovjetski zvezi. Šlo je za izraz odpora Stalinovemu monopolu nad socializmom in komunistično ideologijo. Delavsko samoupravljanje - "tovarne delavcem" - je bilo tako dvojno sredstvo jugoslovanskega partijsko-državnega vodstva. Prvič, to je bila ost proti Stalinu, da mu pokažejo, da obstaja še drug način poti v komunizem in je pomenilo sredstvo jugoslovanske emancipacije in drugačnosti v komunističnem taboru. Na Zahodu so zato samoupravljanje sprejeli z velikim zanimanjem in simpatijami. Drugič, samoupravljanje je bilo sredstvo za notranje potrebe oblasti.

Vodilna misel je bila zmanjševanje vloge države in njenega aparata. Šlo je za marksistično idejo o odmiranju države kot sredstvu prisile. Jugoslovanski teoretiki (predvsem Milovan Djilas in Edvard Kardelj) so zato "našli" način zmanjševanja vloge države v delavskem samoupravljanju. Kateri od obeh je bil dejanski tvorec ideje o "asociaciji svobodnih proizvajalcev", je vprašanje, kajti oba sta se imela za "izumitelja". Dejstvo pa je, da Tito sprva ni bil preveč navdušen nad to zamisljivo, vendar ko je spoznal, da je to način, ki pomeni alternativo sovjetskemu modelu socializma, je sprejel misel o delavskem samoupravljanju. V začetku leta 1950 je stekla

akcija predajanja tovarn delavcem v upravljanje. Začetke delavskega samoupravljanja v Sloveniji na primeru delovanja v železarni Jesenice je predstavila v "pozabljeni" knjigi Jera Vodušek Starič (pozabljena med drugim tudi zato, ker je Režkova očitno ni upoštevala, vsaj v navedeni literaturi na koncu knjige je ni navedla).

S samoupravljanjem naj bi se zmanjšala vloga države (njenega aparata) v gospodarstvu in nasploh. Začel se je proces, ki naj bi pomenil demokratizacijo na osnovi deetatizacije (razdržavljanja), debirokratizacije (zvezni državni aparat se je v resnici precej zmanjšal), decentralizacije. Vse to se je v resnici začelo, a v zelo omejenem obsegu oziroma z majhnimi učinki, kajti položaj in vloga komunistične partije sta ostala nedotaknjena. Komunistična partija je spremembe, ki so bile na papirju velike, v glavah komunistov manjše, v praksi pa minimalne, sicer izvedla na 6. kongresu novembra 1952. Izhodišče za spremembo, dejansko opustitev stranke (partije) in nastanek zveze političnih somišljenikov, je bilo v razmišljanjih, da bi se partija ločila od državne oblasti. Namen tega je bil kot pri samoupravljanju izraz alternative sovjetskemu sistemu in dokaz jugoslovanske samostojnosti v komunističnem svetu in dokaz, da so jugoslovanski komunisti edini pravi marksisti, saj črpajo ideje in rešitve neposredno pri Marxu in njegove Zveze komunistov iz leta 1847. Kljub vznesenosti na kongresu in dobrim "namenom", s katerimi so se lotili sprememb v partiji in vloge partije v družbi (državi), je ostalo glede tega več ali manj po starem. Do spremenjene vloge partije je bila velika zadržanost tudi pri samih ustvarjalcih sprememb. Spremembe so mnogi partijsko-državni voditelji sprejeli bolj zaradi discipline in oportunitizma kot zaradi prepričanja oziroma zavesti, da so spremembe potrebne. Za mnoge so bile odločitve kongresa sporne. Eden najmočnejših jugoslovanskih politikov, šef politične policije in partijski kadrovik Aleksandar Ranković je kmalu v spremembe glede partije podvomil, prav tako pa tudi glede samoupravljanja in z njim povzročeno decentralizacijo. Bistvo njegovih nestrinjanj je bilo takšno, da je postalo stalnica v razhajanjih vse do konca jugoslovanske države. O spremembah, sprejetih na 6. kongresu, naj bi imel pomisleke tudi Tito. Viri za oboje so seveda posredni. Vsekakor pa je bil šesti kongres jugoslovanske komunistične stranke v jugoslovanski zgodovini nasprotujoč dogodek.

Poleg partije, ki je postala zveza istomišljenikov in "vodilna idejna sila", se je preimenovala tudi Ljudska fronta in to v Socialistično zvezo delovnega ljudstva. Šlo je za nekak politični manever jugoslovanskih oblasti, da bi se prek te politične organizacije približali socialističnemu gibanju oziroma socialističnim strankam. To pa je bilo zelo težko, kajti voditelji evropskih socialističnih strank so videli v SZDL transmisijo zveze komunistov, predvsem zaradi istih oseb, ki so bile v vodstvu obeh političnih organizacij. Poleg tega so bili v socialističnem gibanju zelo zadržani do jugoslovanske demokratizacije, zlasti ker ni bilo zagotovljeno večstrankarstvo in s tem tudi možnost strankarskega parlamentarizma. Glede spremenjene vloge zveze komunistov in socialistične zveze je bil najbolj zagret Milovan Djilas, eden vodilnih ideologov, ki je v SZDL videl možnost političnega "pluralizma", strankarstva v Jugoslaviji, pri čemer naj bi SZDL zasedla dotedanje mesto partije v oblasti, partija pa naj bi v resnici postala vodilna idejna sila, kot jo je opredelil partijski kongres. Šlo naj bi za nekakšno dvostrankarstvo, za delitev oblasti med zvezo komunistov in socialistično zvezo. Ko je Djilas zaradi takšnega razmišljanja zavrnil "leninistično" načelo komunistične partije, kar je zveza komunistov kljub deklariranim spremembam ostajala, in je posegel v nedotakljivost partije, je to izbilu sodu

dno in po kratkem postopku so ga njegovi tovariši odžagali. Postal je najprej "politični upokojenec", nato pa zaradi kritičnih pogledov na politiko njegovih nekdanjih tovarišev tudi t. i. disident, torej odpadnik in je bil obsojen na večletno zaporno kazen. Djilasove poglede in poraz t. i. prvega partijskega liberalizma, katerega simbol je bil Djilas, ki pa je morda malce preveč naivno verjel v proces demokratizacije in umik partije z oblasti, predstavlja Režkova izčrpno v poglavju *Politični zastoj (1953-1956)*.

Zaključek sprememb na političnem področju je bila sprememba ustave (Režkova označuje to za revizijo). V začetku leta 1953 je bil sprejet Ustavni zakon, s čimer se je formalno zaokrožil proces sprememb, začeti leta 1950 z namenom krepitve socializma in ne demokratizacije, kar je povedal Boris Kraigher. Samoupravljanje je postalo ustavna kategorija in politični temelj državnega sistema. Nova ustava je bil naravnana bolj razredno, v njej je bil omenjen socializem (dotedaj je bila omenjena ljudska demokracija), "delavski razred" oziroma samoupravljalci so dobili v skupščini zbor proizvajalcev kot "instrument razredne politike". Manj pa se je v tej ustavi posvečala pozornost federativnosti državne organizacije, saj je bil v zvezni skupščini odpravljen Zbor narodov. Nasploh je večja "razrednost" v ustavi pomenila zasnovno "socialistične skupnosti novega tipa" (E. Kardelj), v katerem naj ne bi narodnostno načelo imelo večje vloge. "Razredno" stališče o enotnem jugoslovanskem delavskem razredu, kar se je slišalo iz ust ustvarjalcev ustavnega zakona, je nakazovalo možnost nacionalnega unitarizma in centralizma. V naslednjih letih je postala ta misel za nekatere zelo vabljiva. O tem, da se je zaradi takšnega razmišljanja v resnici odprlo v Jugoslaviji nacionalno vprašanje, ki naj bi bilo s federativnostjo in deklariranim ter skoraj malikovanim načelom "bratstva in enotnosti" za večno rešeno, piše Mateja Režek v zadnjem poglavju knjige z naslovom *Razpoke v monolitu*. Poudarjanje razrednosti je zaradi samoupravljanja obudilo speči vulkan, kar je bilo v Jugoslaviji nacionalno (narodnostno) vprašanje. Razredno je spodbudilo nacionalno vprašanje, kajti zaradi razrednega momenta naj bi se oblikovala "skupna jugoslovanska zavest", ki naj bi izrinila narodnostni moment. To pa je bila nehote odprta zasnova "jugoslovenarstva", znanega iz obdobja prve Jugoslavije. Predvsem se je takšna ideja, ki je bila predstavljena kot zamisel o Jugoslaviji kot "zvezi komun", torej brez nacionalnih republik, pojavila med posamezniki na 7. kongresu ZKJ aprila 1958.

V prvem poglavju je obširno in poglobljeno predstavila še spremembe v pravosodju in glede kazenske represije, kar naj bi bil tudi izraz demokratizacije. Ugotavlja, da so bile "v primerjavi s prvim povojnim obdobjem spremembe v pravosodju in kazenskem pravu precejšnje, vendar ne tolikšne, da bi se sistem približal ravni v demokratičnih državah". (str. 79) Kot posebno podpoglavje v poglavju o političnih spremembah do leta 1953 je vključila še odnos med državo in cerkvijo (dejansko vsemi verskimi skupnostmi), konkretno pa gre za odnosdržavne oblasti do Rimskokatoliške cerkve. V tem obsežnem podpoglavju, naslovljena ga je Cuius regio, eius religio, s čimer je najbrž želela namigniti, da je tudi vera pač stvar svetne oblasti, obravnava celoten odnos jugoslovanske države, slovenskih oblasti do Rimskokatoliške cerkve od leta 1945 dalje, od vprašanj verouka, izključitve teološke fakultete iz okvira ljubljanske univerze, verskega tiska, duhovniških društev itd. Za oblast je bila Cerkev vodilna opozicijska sila, v Sloveniji edina organizirana opozicija, torej razredni nasprotnik (sovražnik), zaradi stališč Vatikana glede mejnih in

ozemeljskih vprašanj z Italijo pa tudi nacionalni sovražnik. Zaostritev odnosov jugoslovanske države do Rimskokatoliške cerkve, ti odnosi so bili sicer slabi že od konca vojne, pa je padlo na konec leta 1952, ko je Jugoslavija z Vatikanom prekinila odnose. Takrat je bil tudi vrhunec sodnega preganjanja duhovnikov v Sloveniji.

Obdobju iskanj oziroma sprememb je sledil politični zastoj, kar je bila reakcija na spremembe. Te so bile za marsikoga prehitre, nepotrebne in pregloboke. Strah pred izgubo oblasti partije je zato povzročil konec "demokratizacije". V partijsko-državnem vrhu so prevladala stališča konservativcev, med katerimi je bil najbolj znan Ranković, pa tudi Tito se je nagibal na to stran. To je avtorica označila kot zasuk v levo, čeprav so bili tudi t. i. liberalci (Djilas, Kardelj) izrazito levičarsko usmerjeni. Bili so le bolj naklonjeni spremembam. V zvezi komunistov so začeli "obračunavati" z lastnimi reformnimi usmeritvami. Najizrazitejši primer "levega" zasuka je bila politična odstranitev Milovana Djilasa januarja 1954, ker se je, preveč vneto zavzemal za nadaljevanje demokratizacije. Donkihотовsko je jurišal na mline na veter, na partijo, s serijo političnih esejev v partijskem glasilu Borba z namenom spodbuditi nadaljevanje sprememb. "Nenehni boj za demokracijo, to je edini stvarni in trajni boj", je zapisal v enem od teh člankov, z vsebino katerih so se strinjali mnogi partijci in ga vsaj po tihem podpirali. V Sloveniji je bila "djilasovščina" najbolj sprejeta med sodelavci takrat novega kulturniško-političnega časopisa Naši razgledi. Zaradi tega, ker je dregnil v partijo kot organizacijo in želel nekakšen pluralizem vsaj s socialistično zvezo, se je od njega Kardelj odmaknil, čeprav se je sicer tudi sam zavzemal za nadaljevanje sprememb in demokratizacijo. Pri tem pa v to ni bil pripravljen vključiti organizacije komunistov. Djilasov politični padec, ko je izgubil vse politične in državniške funkcije, je bil dejanski konec prvega "partijskega liberalizma", ko se je skušalo v okviru oblasti in partije izvesti določene demokratične spremembe; drugi "partijski liberalizem se šteje tisti iz konca šestdesetih let, v Sloveniji je bila to politika Staneta Kavčiča. Tudi ta ni uspel in to zaradi enakih razlogov - strahu pred izgubo ali vsaj omejitvijo oblasti komunistične partije.

Kot že povedano, se je sredi petdesetih let "odprlo" nacionalno vprašanje. Da je do tega prišlo, čeprav je bilo med vodilnimi politiki prepričanje, da je preseženo, so bili razlog reformne poteze, kot je bila uvedba t. i. komunalnega sistema, v katerem naj bi občina, torej lokalna skupnost, dobila ne le upravne pristojnosti, marveč tudi politične. Komune naj bi bile sredstvo "odmiranja države", kajti prevzemale naj bi določene funkcije države oziroma njene oblasti, v resnici pa so le postale transmisija državne oblasti na lokalnem nivoju. Državna oblast se je na ta način še bolj "približala" državljanom. Posledica komunalnega sistema, ki je bil uveden s prepričanjem, da je to način decentralizacije, pa je bila, da se je zato pojavila nevarnost nacionalnega unitarizma in večje centralizacije. Tisti, ki so želeli preseči federativno ureditev Jugoslavije in razdelitev na republike, ki so imele nacionalno osnovo, so namreč videli v komuni možnost odprave nacionalnih republik in uvedbe "federacije" komun. Na ta način naj bi bilo po njihovem mnenju odpravljeno nacionalno načelo federacije, kar pa bi omogočalo zlitje v jugoslovanstvo. Režkova je to poimenovala jugoslovanski integral, torej skupnost.

To je kmalu opazil idejni tvorec komunalnega sistema Edvard Kardelj in opozoril, da v Jugoslaviji ne gre nacionalno problematiko "reševati" na ta način in da imajo narodnosti in narodno vprašanje za jugoslovanske narode velik pomen. Ker se je zavzel za narodno vprašanje, je dobil oznako slovenskega nacionalista (tako

so ga videli njegovi tovariši), čeprav je v Sloveniji ostro zavračal slovenski "nacionalizem". Tega je razumel kot nacionalni egoizem in nepripravljenost Slovencev prispevati za razvoj drugod po Jugoslaviji. V jugoslovanskem partijsko-državnem vrhu pa so se zaradi različnih pogledov na decentralizacijo in centralizacijo pojavila nasprotja, saj sta bili dve usmeritvi. Del partijskih voditeljev se je zavzemal za poglobljanje samoupravljanja in decentralizacijo, drugi pa so želeli močnejšo centralno oblast in so zagovarjali integracijo na vseh področjih.

Različnosti v pogledih so se pokazale pri političnem ocenjevanju t. i. trboveljskega štrajka, ko so v začetku leta 1958 rudarji premogovnikov Trbovlje, Hrastnik in Zagorje stavkali (to je bila prva priznana delavska stavka v Jugoslaviji po drugi svetovni vojni). Razlogi za stavko so bili na neki način socialni, povezani so bili z vrednotenjem dela rudarjev (plače rudarjev so bile zaradi centralistično določenih cen premoga nizke, medtem ko so materialni stroški izkopa premoga v slovenskih premogovnikih skokovito naraščali, neposreden povod pa je bila neizplačana še ene plača ob koncu leta, kar je bil pri rudarjih običaj), čeprav je bila stavka demonstracija proti gospodarskemu sistemu in moči administrativnega upravljanja v njem, torej proti centralizmu, ki je bil vsaj glede cen premoga za slovensko premogovništvo škodljiv. S tem pa je stavka dobila tudi globlje politične razsežnosti. Ker se je pokazalo, da vzroki za stavko niso le plače, temveč občutek o gospodarski zapostavljenosti Slovenije, je politično ocenjevanje stavke v partijskem vrhu odprlo razpravo o vprašanju odnosov med republikami in federacijo ter republikami med seboj. Eni so videli rešitev v večji centralizaciji (Ranković). Oblikovala sta se dva med seboj nasprotna pogleda na pristojnost zvezne oblasti in to je postala stalnica političnih odnosov v Jugoslaviji vse do njenega konca. Trboveljski štrajk oziroma politične razprave, ki jih je sprožil, je tako mogoče šteti tudi za enega bistvenih mejnikov v zgodovini druge jugoslovanske države; takrat se je začela "agonija" druge Jugoslavije.

Knjigo je avtorica končala s predstavitvijo 7. kongresa ZKJ in na njem sprejetega programa. Ta je bil edini, ki ga je sprejela Zveza komunistov Jugoslavije in je kljub vsem spremembam v jugoslovanski "stvarnosti" ostal v veljavi vse do konca ZKJ in jugoslovanske države. Bistveno se ji je zdelo, da se je na tem kongresu javno odprlo nacionalno vprašanje in je bil dan namig za ukinitve nacionalnih republik. Duh je bil spuščen iz steklenice!

Uvedba samoupravljanja in vse, kar je bilo povezano z reformnimi hotenji, ki jih je to sprožilo v začetku petdesetih let, je ob koncu tega desetletja povzročilo razpoke v "monolitu" oblasti in tudi države. To je bila napoved kriznega obdobja v naslednjem desetletju.

Knjiga je napisana jasno v klenem jeziku in avtorica je zelo uspešno "prevedla" politično latovščino, ki so jo govorili politiki, oziroma je uspela izbrati in navajati res najbolj pomembne in povedne njihove besede oziroma misli. Delo je gradila predvsem na arhivskih virih, pri čemer ji je bilo to vodilo za njen prikaz in ne dopolnilo ali "dokazilo" njenega že ustvarjenega pogleda na čas, ki ga je predstavila.

Avtorica je namreč pregledala resnično veliko arhivskega gradiva političnih dejavnikov, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije. O tem velja "tehnična" opazka o navedbi v seznamu virov in literature, kar navaja na koncu knjige, da so za večino bralcev premalo le navedbe signaturnih števil fondov. Vsak fond ima svoje polno ime (uradno ime fonda) in je številka bolj pomagala za navajanje. Prebrala je tudi

"goro" gradiva, ki ga je uvrstila med tiskane vire, npr. gradivo političnih organizacij, kot so kongresi, stenografske beležke. Glede tiskanih virov pa velja pripomba, da vsega kar je navedla kot tako, ni mogoče šteti za tiskane vire. Res je mogoče šteti statistično gradivo med tiskane vire, vendar to ni mogoče reči za knjigo Slovenija 1945-1975 (Zavod za statistiko, Ljubljana 1975), kajti gre za nekaj zgodovinski pregled (avtorski) skozi statistične podatke in ne za "gole" podatke. Med tiskane vire bi veljalo uvrstiti tudi zbrana (izbrana) dela, večinoma gre za politične govore jugoslovanskih vodilnih politikov, Tita, Kardelja, Marinka, ki pa jih navaja med literaturo. Za tiskani vir velja tudi natisnjeni zapisniki politbiroja CK KPS/ZKS 1945/1954, ki jih je zbrala Darinka Drnovšek (Viri 15). Med navedeno literaturo, ki jo je uporabljala pri pisanju, velja opozoriti na Milovana Djilasa. Gre bolj za metodološko opazko, ki ni naslovljena le na Matejo Režek. Ta se je pri prikazu in ocenah precej naslanjala na Djilasova dela, ki imajo večinoma spominski značaj, v katerih navaja vrsto podatkov in mnenj o dogodkih, katerim je bil priča. Bil je namreč med redkimi politiki iz tistega časa, ki je svoja spominjanja zapisal in zato lahko služijo kot pomemben vir za odkrivanje "zakulisja" v politiki in med takratnimi politiki. Je pa Djilas poleg tega, da je pričevalec, tudi kritik svojih "tovarišev". Pri Djilasu je zato treba upoštevati njegovo prizadetost (upravičeno!), užaljenost in najbrž tudi maščevalnost, pa tudi, kdaj je pisal svoja dela, ki so vsa večinoma spominskega značaja. In zakaj jih je pisal? Režkova se je tega najbrž zavedala, ko je enkrat zapisala, "če mu seveda lahko verjamemo" (str. 90-91).

V knjigi je objavljen tudi precej dolg povzetek knjige v angleščini, kar daje celotni knjigi dodatno vrednost, kajti na ta način je njeno delo dostopno tudi neslovenskim bralcem. Poseben čar pa daje knjigi slikovno gradivo. Fotografije, ki jih je našla v Muzeju novejše zgodovine Slovenije in v Arhivu Republike Slovenije, so večinoma objavljene prvič in resnično "ilustrirajo" marsikatero stvar, o kateri piše.

Monografija Mateje Režek je zrelo delo mlade zgodovinarke (velja upoštevati, da ga je napisala dejansko pred šestimi leti in nekaj poglavij je že predstavila v znanstvenih revijah, v strnjeni obliki pa celotno delo tudi v Slovenski novejši zgodovini) in je pomemben prispevek v slovenskem zgodovinopisju. Je pravo zgodovinopisno delo, napisano z metodologijo znanstvenega zgodovinopisja. Mateja Režek je v monografiji o slovenski in jugoslovanski politiki v šestem desetletju 20. stoletja natančno prikazala politična in družbena protislovja, pri čemer ni zapadla v danes "modno" komentiranje ali kritiziranje (nemalokdaj smešenje) dogajanja, ki ga je opisovala. Ostala je na ravni znanstvenega zgodovinopisja, kar koli si že vsak pod tem pojmom predstavlja. Njeno delo je tako pronicljiv prikaz in analiza zgodovinskih dogodkov in procesov na področju, ki spada v politično zgodovino. Ta je namreč z njenim delom prvič sistematično predstavljana, čeprav se politike tega časa dotika oziroma iz nje izhaja Aleš Gabrič, ko predstavlja t. i. kulturno politiko (Socialistična kulturna revolucija : slovenska kulturna politika 1953-1962), in Jože Princič o gospodarski politiki (V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955-1970). Monografijo Mateje Režek je nedvomno mogoče uvrstiti med tista dela slovenskega zgodovinopisja, ki bodo prestala politično "prevetritev", ki za zgodovinopisje poteka s strani politike.